

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ СТРУКТУР УКРАЇНИ (1910-ті рр.)

У статті розглядаються питання становлення пам'яткознавства й формування правової бази збереження культурної спадщини, діяльність у цьому напрямі провідних громадських структур України на початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ ст. спостерігався процес поступового підвищення інтересу до пам'яток культури, обумовлений усвідомленням їх значення як свідків історичного минулого, так і масовими випадками знищення, руйнування, псування та вивезення за кордон цих об'єктів. Крім того, проблеми охорони культурної спадщини у Російській імперії набули ідеологічного й політичного звучання. Вивчення, збереження і поширення знань про дані цінності розглядалося як фактор формування загальнонаціональної свідомості громадян держави. Зважаючи на офіційну політику тотального зросійщення населення, під формуванням відповідної свідомості розумілося нав'язування культурних стандартів усім народам імперії, їх дезорієнтація в питанні національної самоідентифікації, гальмування процесів, спрямованих на збереження етнічної ідентичності та самобутності. Зазначене простежується й у галузі охорони пам'яток. У досліджуваний період вони не були обліковані, перебували у віданні або власності різних відомств, держави, церкви, приватних осіб та громадських структур. З 1870-х рр. політика влади в цій галузі характеризувалася марними спробами створити законодавчо підкріплену державну систему охорони пам'яток, що дуже часто відбувалося під тиском громадських організацій.

Із 1910 р. у підросійській Україні діяла єдина відповідна громадська структура загальнокрайового масштабу – Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. Співпрацюючи з іншими краєзнавчими, науковими та пам'яткоохоронними організаціями, воно вирішувало й розробляло цілу низку теоретичних і правових питань діяльності зі збереження культурної спадщини. Історіографія цієї теми налічує значну кількість публікацій. Зокрема, широке коло питань загального характеру, що стосуються розвитку відповідної сфери в Україні, розглянула у своїх працях та дисертації, присвячених становленню історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини й Підляшшя, С.Гаврилюк¹. Для нашого дослідження важливе її звернення до історії формування правових і законодавчих засад охорони об'єктів культури

* Федорова Лариса Данилівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (ХІХ – початок ХХ ст.). – Луцьк, 2002. – 532 с.; *Ії ж.* Становлення й розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя (ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. ... д-ра іст. наук. – Луцьк, 2003. – 513 с.

у Російській імперії². Завдання цієї розвідки – висвітлити внесок провідних пам'яткоохоронних громадських структур України, насамперед Київського товариства охорони пам'яток, у розробку правових та теоретичних засад збереження культурної спадщини.

Головними теоретичними проблемами, котрі вирішували діячі цієї справи на початку ХХ ст., були визначення терміна «пам'ятка», тобто, які об'єкти культурної спадщини можна відносити до них; критерії оцінки; класифікація форми і засоби їх охорони й реставрації; формування системи відповідної роботи у державі та ін. Більшість із цих питань стояла в центрі обговорення російського пам'яткоохоронного законодавства, у підготовці котрого брало участь також Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва; деякі із них неминуче доводилося вирішувати, займаючись поточною роботою. Підкреслимо, що пам'яткознавство як галузь наукових знань ще не сформувалось у той час; тому кожній громадській організації, котра працювала на цій ниві, доводилося самостійно вирішувати багато складних проблем.

Із цього погляду розглянемо деякі документи й практику діяльності Київського товариства охорони пам'яток. У 1912 р. його розпорядчий комітет надрукував і розіслав звернення про пошук та допомогу організації в охороні культурної спадщини. У ньому йшлося про те, що товариство найбільше турбує її стан, оскільки багато об'єктів руйнувалося, перебувалося, втрачаючи свій первісний вигляд, невміло реставрувалося. Рукописи, документи, акти, цілі архіви гинули внаслідок недбалого догляду або того, що їх власники недостатньо усвідомлювали історичне значення пам'яток. Чимало з них розпорошилося по приватних колекціях, зокрема з церков. Товариство розраховувало, що місцеві жителі повідомлятимуть йому про такі старожитності. У зверненні йшлося про те, що воно може дати рекомендації щодо відновлення пам'ятки, «щоби вона не втратила свого наукового значення»³; призначити з місцевих мешканців хранителя об'єкта або комісію, які б займались відшукуванням коштів для його реставрації або охорони. Перелічувалися ті пам'ятки старовини, котрі становлять найбільшу цінність: від найдавніших часів – предмети побуту (кам'яні знаряддя, посуд, печери, в яких жила первісна людина, майданчики, обмазані глиною, на котрих є кістки тварин, можливо, із зображеннями – рештками тогочасного мистецтва; від язичницьких часів – монети (свідомство торговельних відносин), слов'янські кургани, городища; від християнської доби – церкви, починаючи з ХІІІ ст., зокрема дерев'яні українського стилю, муровані у стилі бароко (рекомендувалося збирати з них рукописи, рештки старовинного облачення, начиння); скарби великокнязівської й пізнішої доби, які часто були приватною власністю, тому бажано мати їх описи та фотографії.

² Гаврилюк С.В. Питання охорони історичних пам'яток у діяльності державних установ і громадських організацій в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.8. – К., 2002. – С.147–153.

³ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.725. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.5.

Далі в зверненні наголошувалося, що заслуговують на увагу й об'єкти культури XVI–XIX ст., котрі відрізняються за своєю стилістикою, способами побудови тощо. Особливу цінність становлять писемні пам'ятки, зокрема XVIII–XIX ст. (листи, записки, папери урядових установ). Розпорядчий комітет товариства просив повідомляти про можливе їх знищення. Пропонувалося збирати предмети до музеїв Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Київського художньо-промислового й наукового, Церковно-археологічного при Київській духовній академії, старожитностей при Київському університеті, Подільського церковного історико-археологічного товариства в Кам'янці-Подільському, Товариства дослідників Волині у Житомирі та ін.; не допускати продажу скупникам або за кордон зосереджених у приватних руках меблів, картин, золотих речей тощо, що могло призвести до втрати цінних історичних пам'яток.

Під час обговорення цього питання на засіданні його ради 19 березня 1912 р. голова розпорядчого комітету Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва О.Мердер висловив думку, що не допускає можливості відділити дослідження історико-культурних об'єктів від їх збереження. Було ухвалено впровадити в практику інститут кураторів кожної пам'ятки. До їх обов'язків мали входити нагляд за проведенням у життя постанов Київського товариства, збирання матеріалів і періодичні доповіді про хід справ. До цієї ідеї повертались і пізніше. Наприклад, 22 лютого 1917 р. група його діячів запропонувала встановити інститут опікування кожної пам'ятки⁴.

На засіданні розпорядчого комітету 8 лютого 1912 р. член ради Б.Стеллецький висловив думку, що товариство не може розвиватися за тією організацією діяльності, котра існувала. Хоча в Києві були й інші структури, схожі з ним за своїм напрямом, але вони мали суто наукові завдання. Тому він визначив функцію його як науково-адміністративну.

Обговорювались і термінологічні питання, зокрема визначення пам'яток, оскільки з цього питання не існувало єдиної думки; спостерігалася плутанина. Б.Стеллецький вважав завданням товариства охопити всі види об'єктів культурної спадщини; його діяльність мала бути спрямована на чотири їх категорії: 1) архіви; 2) пам'ятки мистецтва; 3) історичні та 4) археологічні. Було вирішено створити окремі комісії для роботи з ними. Першими організували архівну на чолі з членом товариства І.Каманіним і реєстрації пам'яток під головуванням О.Мердера⁵.

15 лютого 1912 р. комітет знов обговорював питання про те, що слід розглядати як пам'ятку старовини. Московське археологічне товариство, наприклад, вважало за таку все те, що належить до часу не ближче XVIII ст. Б.Стеллецький заперечував проти подібного хронологічного обмеження. Було підтримано думку І.Каманіна: вважати пам'яткою все те, що вийшло з уживання, змінило свої форми (зокрема зразки школи живопису, котра

⁴ Там само. – Арк.5–6, 55; Спр.23. – Арк.30.

⁵ Там само. – Спр.11. – Арк.57–58.

поступилася місцем іншій, будинки 1830–1840-х рр., зведені за планами, що відрізняються від сучасних тощо)⁶.

Член товариства О.Ертель виклав перед радою власну думку щодо значення об'єктів культурної спадщини. Він вважав, що останні важливі не лише з погляду їх давності та зовнішнього вигляду – вони являють собою насамперед живі й сповнені глибокого внутрішнього змісту сторінки народної пам'яті та історії. Відтак зовнішній вигляд пам'ятки відступає на другий план і зовсім не важливо, являє вона собою видатний твір мистецтва або це будуть руїни, котрі втратили свою форму. Будучи свідком старовини, будь-яка старожитність стає красномовним оповідачем про минуле, якщо дослідники розуміють її значення⁷.

Особливої гостроти в той час набула проблема безконтрольного ремонту, переробок та руйнування старовинних церковних споруд і вільного продажу й обміну відповідної рухомості. На початку 1903 р. Святійший Синод уже вкотре визначив порядок зберігання стародавніх пам'яток у монастирях та храмах імперії. Згідно з ним, описи ризниць і речей останніх, де збереглися старожитності, мала зосередити московська патріарша бібліотека. При цьому підкреслювалася необхідність їх складання. Заборонялося вилучати ці предмети без дозволу Синоду. Описи мали містити відомості до 1870 р. включно⁸.

Існувало офіційне розпорядження не проводити ремонт та перебудови таких об'єктів у Південно-Західному краї без дозволу Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, але нерідкими були випадки, коли на місцях роботи здійснювалися, не звертаючись до нього. Цю проблему розглянув розпорядчий комітет Київського товариства охорони пам'яток у вересні 1912 р. й ухвалив звернутися в Подільську губернію до члена організації – протоієрея Ю.Сіцінського та у Волинську – до Товариства дослідників Волині з проханням поінформувати, який порядок встановлено в них у разі здійснення ремонту та оновлення храмів⁹.

У 1913 р. побачила світ праця члена товариства – волинського епархіального архітектора В.Леонтовича, котрий у той час працював у Житомирі, під назвою «Про необхідність збереження старих церков». У ній автор порушив низку важливих питань, зокрема й теоретичних, щодо охорони пам'яток церковної архітектури. Згідно зі статтею 95 Будівельного статуту Російської імперії, стародавній вигляд храмів – як зовнішній, так і внутрішній – потрібно було дбайливо зберігати. Не дозволялися ніякі необґрунтовані поправки й зміни без дозволу Святійшого Синоду за попереднім погодженням з імператорськими археологічним та історичним товариствами.

Зважаючи на думку віруючих про те, що старі напівтемні церкви більше придатні для молитви, ніж нові просторі та залиті світлом, В.Леонтович висловився за збереження перших. Стосовно місця спорудження нових храмів

⁶ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.62.

⁷ Там само. – Спр.105. – Арк.148.

⁸ Сохранение памятников церковной старины в России XVIII – начала XX вв.: Сб. док. – Москва, 1997. – С.196.

⁹ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.107.

він уважав можливим будувати їх поряд зі старими, якщо церковний погост великий. Коли ж він маленький, слід клопотатися перед архієпископом та Імператорською археологічною комісією (ІАК) (через духовну консисторію) про перенесення старого храму, точно зберігаючи його розміри і вигляд, на кладовище або в одне з найближчих сіл. Можна було також побудувати нову церкву в іншому кінці села.

За три роки своєї роботи у губернії В.Леонтович оглянув понад 50 старих храмів та не побачив жодного, який не можна було б відновити досить скромним коштом. Як приклад, він згадав дерев'яну церкву, зведену в XVII ст. у с. Острів Дубенського повіту (тепер село Радивилівського району Рівненської області), котру в 1912 р. було розібрано, перевезено за чотири версти й поставлено на козацьких могилах (храм Св. Михаїла – тепер у складі Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» у с. Пляшева¹⁰). Робота тривала п'ять тижнів, багато брусів замінили, на новому місці влаштували глибокі фундаменти і підземний хід. Усе це коштувало 900 руб. У більшості випадків місцевий матеріал був дуже міцним; тому ремонт церков міг би обмежитися встановленням стулок для зміцнення стін, заміною трухлявих нижніх вінців або зіпсованих шашелем брусів у стінах та банях, підведенням (частинами) нових підмурків. Усе це коштувало б приблизно від 100 до 300 руб., а новий храм – 15–20 тис. руб. Завершуючи свою публікацію, архітектор висловив сподівання на підтримку духовництва Волинської єпархії, яке мало переконувати прочан не руйнувати старі храми, дзвіниці й іконостаси¹¹.

В.Леонтович звернувся із запискою про необхідність збереження старих церков нарівні з новими і до керівництва Київського товариства охорони пам'яток. У червні 1913 р. його розпорядчий комітет та рада підтримали цю пропозицію та ухвалили звернутися до єпархіального начальства трьох губерній Південно-Західного краю з проханням особливо обачно дозволяти розбирання старих храмів, каплиць і дзвіниць, а якщо можливо – переносити їх на кладовища. Вони клопоталися й про те, щоб заборонити причтам роздавати, продавати, обмінювати або спалювати відповідні речі без попередньої оцінки їх наукового значення місцевими церковно-археологічними та науковими товариствами¹².

Проблема збереження старовинних дерев'яних храмів набула в той час надзвичайної актуальності. Наприклад, 1914 р. у «Волинских єпархияльных ведомостях» було надруковано звернення голови Західного російського товариства Д.Чихачова до єпископа подільського і брацлавського Митрофана (Афонського), в якому йшлося про те, що інституція, маючи одним зі своїх завдань охорону об'єктів культури, звернула увагу на поступове зникнення типових українських («південноруських») церков, на місці котрих зводилися переважно позбавлені смаку, шаблонні храми за зразками, запозиченими з поширених альбомів. Зберегти дерев'яні пам'ятки,

¹⁰ Україна: Путівник. – 2-е вид. – К., 1995. – С.313.

¹¹ Леонтович В.Г. О необходимости сохранения старых церквей. – Житомир, 1913. – 8 с.

¹² ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.153.

безумовно, було неможливо. Недовговічність будматеріалу прирікає їх на загибель, але запобігти спорудженню безликих споруд, що вражають своїм несмаком, цілком реально. Д.Чихачов зазначав, що важливо також зберегти тип старовинного храму, розвиваючи місцеву церковну архітектуру на основах, вироблених будівничими минулих часів. Відтворення стилю XVII–XVIII ст. – єдино доступний шлях до збереження об'єктів культури для майбутніх поколінь. За дерев'яними зразками можна будувати і цегляні храми. Єпархіальні власті могли б спонукати місцевих архітекторів вивчати старовинний стиль та дотримуватися його під час складання проектів нових споруд; представляти детальний опис, план і фотографії призначених до зносу церков у зв'язку з порушенням клопотання про спорудження замість них нових храмів. Таким чином склався б альбом художніх зразків минулого. Усі проекти таких церков мають передаватися для обговорення місцевим шанувальникам старовини, котрі об'єднані у гуртки, що існують майже в усіх губерніях. Крім того, слід дати духовництву необхідні знання з цього питання, наприклад, звернути увагу семінарій на вивчення історії християнського мистецтва. Священники, які одержать належну підготовку, будуть, звичайно, кращими захисниками старовини й ревнителами розвитку церковної архітектури за старими зразками¹³.

У березні 1915 р. Ю.Сіцінський повідомив Київському товариству про порядок, котрого дотримуються в Подільській губернії під час перебудови старовинних храмів, каплиць та ремонтних робіт у них. Вони проводяться з дозволу єпархіального начальства, тобто, за постановою консисторії. Іноді запитують при цьому думку Подільського церковного історико-археологічного товариства. Але такий порядок не завжди забезпечує збереження пам'яток. Відомі випадки, коли старовинні будівлі після ремонту набували зовсім інших форм або вигляду. Ю.Сіцінський навів приклад переробки оригінального храму-фортеці XV–XVI ст. у с. Сутківці Летичівського повіту (тепер Ярмолинецького району Хмельницької області; місцева Покровська церква збереглася донині, проте вже у наш час зазнала чергової невдалої перебудови¹⁴), яку місцевий священник здійснив на свій розсуд. У результаті стародавні форми даху й бань храму було спрощено та спотворено. Так само зробили й зі старовинною дерев'яною церквою у с. Чемериси-Волоські Могилівського повіту Подільської губернії (нині с. Журавлівка Барського району Вінницької області; храм Св. Михаїла 1766 р. дійшов до нашого часу¹⁵).

Подільське церковне історико-археологічне товариство домоглося, щоби про кожен випадок розбирання та знесення храмів консисторія повідомляла і зважала на його висновки. Місцевий причт і прочани через благочинного, як зазначав Ю.Сіцінський, порушили клопотання, котре консисторія передала товариству. Його члени оглядали споруду, збирали відомості від

¹³ О сохранении памятников старинного церковного зодчества // Волынские епархиальные ведомости. – 1914. – № 47. – 20 ноября.

¹⁴ Україна. – С.390.

¹⁵ Жарких М.І. Храмы Поділля. К., 2007 [Електронний ресурс]: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xram upod/02bar.html>

місцевого священика й вимагали фотографії церкви та іконостаса. Великі труднощі виникали, коли храм був застарілий. Його іноді можна було б зберегти, але вірним він непотрібний, тому що вже збудовано нову церкву. Старий храм стоїть роками без ремонту і поступово руйнується. Тоді складаються протоколи й дається дозвіл на його знесення. Так сталося з дерев'яною п'ятибанною церквою в м. Яришів Могилівського повіту (тепер Могилів-Подільського району Вінницької області). Подільське церковне історико-археологічне товариство лише виготовило макет цього храму для свого музею¹⁶.

Розпорядчий комітет Київського товариства охорони пам'яток розглянув також думку архієпископа харківського та охтирського Антонія (Храповицького) про трибанні церкви, яку 30 жовтня 1915 р. представив В.Леонтович. Владика писав, що деякі священики вважають, що нові храми мають будуватися неодмінно за зразками, надрукованими в атласах, виданих Святійшим Синодом, і не погоджуються на прохання пастви відновлювати їх за попереднім планом, вважаючи його «уніатським». В.Леонтович зауважив, що за дерев'яними зразками будувати нові церкви не треба, тому що є гарні приклади мурованої архітектури, наприклад, у Києві ансамбль Видубицького монастиря, Кирилівська церква. Але дерев'яні пам'ятки необхідно зберігати. А трибанна архітектура зовсім не уніатська, а стародавня православна. Будувати такі храми не забороняється. При створенні нових церков треба по можливості зберігати й старі, навіть якщо їм і по 300 років¹⁷.

У 1916 р. благочинним та настоятелям парафій Київської єпархії було розіслано розпорядження начальства з приводу розбирання споруд старовинних храмів і використання будівельного матеріалу на потреби нової церкви й причту. Воно було зумовлене офіційними розпорядженнями вищої церковної влади, у віданні якої перебували ці пам'ятки. Але до його появи доклали зусиль і пам'яткоохоронці держави, постійно порушуючи питання щодо збереження старовинних храмів. Для даного дослідження становить інтерес пункт другий цього розпорядження, де наказувалося додавати до прохань із таких справ відомості про старовинні церкви. Поданий документ мав містити таку інформацію: розташування об'єкта, місцеположення, характер навколишньої місцевості; число віктарів та в ім'я яких свят або святих вони створені; час побудови й усіх переробок храму; події історичного значення, пов'язані з ним, перелік відповідних публікацій (якщо є); імена фундаторів, архітекторів, іконописців та інших осіб, котрі працювали для церкви; кількість і призначення поверхів; розміри споруди; розташування віктаря відносно сторін світу; матеріал, з якого побудовано храм, розміри каменю, цегли, товщина швів, колір та склад вапна, відомості про кахлі й голосники (якщо є), породи деревини у різних частинах об'єкта; пофарбування

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.21–22.

¹⁷ Там само. – Спр.57. – Арк.8–9; От Волынской духовной консистории // Волынские епархиальные ведомости. – 1904. – №34. – 1 декабря; ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.8–9.

зовнішніх стін, даху, бані, хрестів (колір, які фарби); будова даху, час його спорудження й переробок; банні хрести (матеріал, форма); вікна та двері (розміщення, чисельність, наличники, решітки, віконні облямування, створи, віконниці); сучасний стан церкви, тепла чи холодна; способи відведення води, провітрювання й опалення; опис цікавих груб, престолів, жертвників (особливості будови та оздоблення), іконостасів (час створення і переробок, число ярусів, як позолочені або якими фарбами пофарбовані), кіотів, сіней над престолами, криласів, кафедр, хорів, місць – святительського, царського й настоятельського, лавок; ікони і плащаниці, відомі за чудотворіннями, стародавністю, історичними спогадами та мистецтвом виконання (час створення, відомості про переробки, детальний опис); стінопис, ліплені прикраси, їх вік, опис і відомості про те, чи не були вони тиньковані, побілені, пофарбовані, якими фарбами пофарбовані; підлога – матеріал, чи не знижувалась або підвищувалась; стелі й склепіння (форма, будова, оздоблення, перебудови); стовпи (форма, чисельність, прикраси); написи на стінах; надгробки; дзвони (написи, чим відомі, загальна кількість, розміри, вага); ризниця (посуд, предмети церковного вжитку, хоругви, час їх створення, переробки, написи); цінні оклади на іконах, панікадила, лампади, підсвічники (час їх створення, переробки, написи); архів – які містить рукописи, документи, цінні за давністю або історичним значенням, старовинні Євангелія та інші богослужбові книги; церковна огорожа, каплиці, окремо розташовані дзвіниці, детальні описи їх, ім'я і вік автора, дата складання. Розпорядження містило прохання додавати до описів якомога більше фотографій (чотирьох фасадів споруди, іконостасів та цінних предметів старовини), креслень, малюнків, а також план місцевості¹⁸.

Як уже зазначалося, у процесі своєї діяльності київські пам'яткоохоронні товариства визначили видову класифікацію нерухомих об'єктів. Виходячи із засад сучасної науки, це – пам'ятки археології, історії, архітектури й містобудування, монументального мистецтва. Що стосується архітектурних найбільша увага приділялася церковним спорудам. Серед них особливе занепокоєння викликали дерев'яні храми доби українського бароко, котрі заміняли новими церквами. На другому місці з погляду оцінки їх історичного значення стояли замки та фортеці. Менше розроблялися проблеми охорони пам'яток історії.

Наприклад, члени комісії «Старий Київ» Київського товариства старожитностей і мистецтв розробили цікаві пропозиції щодо збереження й популяризації міських пам'яток старовини: готувати та видавати монографії про окремі з них, зокрема дослідження про собор Святої Софії (Г.Шлейфер); матеріали з історії топографії старого Києва (В.Щербина); вжиття заходів до збереження старих назв вулиць і площ міста, встановити на них «особливого виду таблиці з написами» (О.Мердер); відшукати будинки й місця

¹⁸ Распоряжение киевского епархиального начальства по поводу разборки зданий упразднённых старинных церквей // Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – №45/46. – С.622–625.

народження, життя та смерті відомих киян і відзначити їх такими ж таблицями (Л.Добровольський); дослідити походження назв вулиць, площ та частин міста; вивчити всі архівні матеріали з його історії; видавати періодично «Известия» комісії «Старий Київ»; підготувати до друку путівник по місту й альбом з видами старого Києва; організувати систематичне фотографування вулиць і будинків тощо. З цією ж метою товариству «Дагер» передали списки споруд та систематичні плани проведення фотозйомок¹⁹.

Пам'яткоохоронці Києва приділили значну увагу такому типу пам'яток історії, як поховання відомих діячів, розпочали дослідження некрополів. Член Київського військово-історичного товариства М.Петров (директор Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії) у спеціальній статті виклав багатий матеріал про поховання в стародавньому місті, що являв собою закінчений нарис теоретичного значення для пам'яткоохоронної діяльності. Вчений згадав окремі конкретні поховання великих київських князів, воевод, удільних литовських князів, московських служилих людей, представників козацької старшини, а також перші кладовища, зокрема військове поблизу Саперної Слобідки. Аналізуючи поховання, М.Петров поділив їх на чотири категорії: 1) поодинокі могили відомих діячів у храмах та поряд із ними; 2) колективні на монастирських цвинтарях; 3) на міських загальних некрополях; 4) поховання на військовому Печерському кладовищі²⁰.

Предметом обговорення серед членів Київського товариства охорони пам'яток було питання визначення його головних функцій як одного з численних місцевих громадських формувань, що займалися збереженням культурної спадщини у Російській імперії. Наприклад, О.Ертель на засіданні ради 20 липня 1913 р. висловив думку, що діяльність організації мала спрямовуватися за двома напрямками, котрі один одного обумовлюють. Перший – суто академічний: порушення питань про охорону пам'яток, а другий – практичний. Товариство вперше організувало нагляд за тими садибами й вулицями, де проводилися земляні роботи під час спорудження будинків, розкопки курганів, печер, зокрема на Звіринці. У результаті було врятовано багато з того, що могло опинитися на звалищах. Розпорядчий комітет мав повідомлення з місць про різноманітні пам'ятки старовини, прохання про вжиття заходів щодо їх охорони. Було складено спеціальну інструкцію-керівництво для осіб, яким можна довірити дослідження і розкопки. Водночас товариство не мало коштів, щоби наймати робітників. Капітал у 5–6 тис. руб. забезпечив би таку роботу впродовж 2–3 років. Більшу частину того, що було зроблено, наприклад, у Києві та в Китаєвому, оплатив сам О.Ертель. Він пропонував залучити до археологічних досліджень студентів,

¹⁹ Державний архів міста Києва. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.6–7, 13, 15–16, 18–19; Науковий архів Національного художнього музею України. – Оп.1-а. – Спр.18. – Арк.5; Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 57-му. – Петроград, 1916. – С.24; Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1915 г. – К., 1915. – С.8–9.

²⁰ Петров Н.И. Киевский военный некрополь. Введение // Военно-исторический вестник. – 1910. – №5/6. – С.93–102.

котрі, набувши під керівництвом члена товариства певну підготовку, могли б із часом самостійно проводити необхідні роботи²¹.

Керівні органи Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва й окремі його члени не раз порушували проблему про співвідношення повноважень щодо об'єктів культурної спадщини регіональних пам'яток охоронних структур і центральної, якою була Імператорська археологічна комісія. Зрозуміло, що на місцях прагнули одержати більше прав для оперативного вирішення поточних проблем охорони пам'яток.

Розгортанню масштабної роботи Київського товариства великою мірою заважала відсутність повноважень як офіційної інституції з охорони культурної спадщини в краї. Метою Імператорської археологічної комісії, створеної у 1859 р., було визначено розшук старожитностей, переважно з вітчизняної історії; збирання відомостей про народні й інші пам'ятки старовини на території держави; наукова оцінка знайдених речей. Вона мала проводити археологічні розкопки; контролювати всі відкриття старожитностей у Росії, про які повідомляли місцеві органи влади; наглядати за земляними роботами під час будівництва шосе та залізниць. Для заохочення до представлення у комісію знайдених стародавніх речей грошова винагорода за них визначалася не лише ціною золота, срібла або іншого матеріалу, з якого вони були зроблені, а і їх археологічною цінністю та рідкістю. Найважливіші речі, що надходили до комісії, передавалися на розгляд царя, і з його дозволу поміщалися в Імператорський музей – Ермітаж або в інші визначені ним місця. Непридбані старожитності поверталися власникам. Речі, які не одержали височайшого призначення, залишалися у комісії, а вона могла передавати їх громадським сховищам або обмінювати на інші пам'ятки. У 1889 р. інституція здобула виняткове право надання дозволів на археологічні розкопки в імперії на землях – казенних і тих, що належали різним установам та громадським формуванням. Знайдені старожитності мали надсилатися в ІАК, котра визначала їх наукову цінність і подальшу долю. Реставрацію пам'яток на місцях також можна було проводити тільки після узгодження з нею²².

Упродовж 1908–1912 рр. та в 1914 р. за дорученням Імператорської археологічної комісії масштабні археологічні розкопки в Києві здійснював її співробітник Д.Мілеєв. Біля фасадів нової Десятинної церкви археолог виявив і зафіксував у польовій документації залишки фундаментів та ровів старовинного храму, кілька сотень поховань могильника IX–X ст. і пізньосередньовічного часу, частину зрубів, рів стародавнього городища з дерев'яними конструкціями. У 1909 р. було знайдено й досліджено споруду в західному куті садиби собору Святої Софії – цегляну будівлю XVIII ст. господарчого призначення, що прилягала зі східного боку до огорожі комплексу, у 1910–1911 рр. – фундаментні рови південного палацу (біля Десятинної церкви), в 1914 р. – західного палацу (провулок Десятинний) та залишки печей для випалу цегли. Після передчасної смерті Д.Мілеєва у

²¹ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.161–163.

²² Там само. – Спр.2. – Арк.63–65.

1914 р. його щоденники, креслення, фотографії, археологічні знахідки потрапили до різних установ Києва й Санкт-Петербурга. Вісім щоденників зберігається з 1934 р. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського²³.

Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва намагалося отримати від ІАК дозвіл на проведення розкопок у Південно-Західному краї. Сподіваючись на це, воно вирішило підготувати інструкцію для осіб, котрим буде доручено проводити ті чи інші роботи. Праця Д.Мілеєва в Києві як повноважного представника комісії, прийому розкопок та вказівки вченого були дуже корисними; тому О.Мердер звернувся до його помічника С.Вельміна поінформувати розпорядчий комітет про порядок проведення археологічних досліджень²⁴. Проект інструкції для осіб, котрим буде доручено товариством проведення відповідних розкопок, склав у 1911 р. О.Ертель. У 1912 р. його ухвалили передати голові ІАК О.Бобринському й професору А.Прахову, а після одержання від них зауважень та обговорення їх розпорядчим комітетом – на затвердження раді Київського товариства охорони пам'яток.

Доповідаючи на засіданні розпорядчого комітету 5 листопада 1913 р. це питання, О.Ертель підкреслив, що саме він поставив справу розкопок могильників у Києві на наукову основу, а також висловив сподівання, що археологічна комісія дасть можливість надрукувати інструкцію та розіслати її в районі діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва. Однак такого дозволу не було надано; розкопки проводилися за окремими листами ІАК. При цьому товариство мало передавати їй як звіти, так і знайдені старожитності²⁵.

Наприклад, у 1913 р. офіційним документом Імператорської археологічної комісії Київському товариству охорони пам'яток старовини й мистецтва було доручено спостереження за земляними роботами в місті, котрі здійснював О.Ертель. У своєму листі на ім'я О.Мердера він писав, що спостерігав не тільки за роботами зі зниження рівня мостової на вулиці Володимирській, а й за плануванням схилу садиби Десятинної церкви та влаштуванням панелі по новому рівню цієї вулиці. Тим часом, за розпорядженням представника ІАК С.Вельміна, від брами садиби Десятинної церкви до вулиці було прокладено канаву, яку передбачалося вести вздовж садиби паралельно міській виїмці. Це неминуче мало викликати ускладнення відносин із містом, як і конфлікт між товариством охорони пам'яток та ІАК. О.Ертель писав, що він не може продовжувати спостереження, оскільки невідомо, чи залишається чинним лист О.Бобринського або С.Вельмін має нові повноваження від комісії. Крім того, слід було визначитися, хто має нести відповідальність за предмети, що можуть бути виявлені під час робіт. Тому О.Ертель призупинив свою діяльність²⁶.

²³ Козюба В. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В.Мілеєва) // *Ruthenica*. – Т.IV. – К., 2005. – С.169–214.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.23.

²⁵ Там само. – Спр.105. – Арк.70, 80.

²⁶ Там само. – Спр.34. – Арк.33.

У червні 1914 р. розпорядчий комітет звернувся до ІАК із клопотанням надати Київському товариству охорони пам'яток право попереднього огляду запланованих у губернії перебудов та ремонтів старовинних і цінних споруд, а також археологічних знахідок, котрі подаються Статистичному комітету для подальшого переправлення їх у Санкт-Петербург²⁷.

У липні того ж року рада товариства знову порушила питання про надання йому повноважень пам'яткоохоронного органу у зв'язку з тим, що представник Імператорської археологічної комісії Д.Мілеєв захворів; тому відповідні дослідження в історичному центрі міста припинилися. У той час Київська міська управа розпочала роботи з розпланування провулку Десятинного для створення узвозу зі Старого міста на Гончарі й далі на Поділ, зниження мостової на вулиці Трьохсвятительській та в інших місцях. Тут могли траплятися речі великокнязівської доби. Це ж стосувалося Звіринця й інших місцевостей.

Після смерті Д.Мілеєва в 1914 р. О.Ертель звернувся в ІАК із запискою, в якій йшлося про те, що багато пам'яток залишилося невивченими і що було б природним передати у відання Київського товариства всі археологічні роботи, котре б забезпечило безперервність та науковість відповідних досліджень. Він пропонував також передати ті суми, які асигнувалися щорічно на роботи по Києву за умови, що в Імператорську археологічну комісію будуть доставлятися, крім звіту, креслення, плани й фотографії²⁸. Однак у жовтні 1914 р. ІАК уповноважила свого співробітника С.Вельміна робити обміри й знімки решток старожитностей у садибах старого Києва. У нього зберігалися креслення, фотографії та інші документи, пов'язані з розкопками комісії у місті впродовж 1908–1914 рр.

Київське товариство не раз виконувало доручення ІАК щодо охорони пам'яток. Його члени оглядали старовинні церкви, з питань реставрації або розбирання котрих зверталися місцеві причти. Розпорядчий комітет і рада клопотали, щоби без попереднього огляду й висновків компетентних установ не дозволяти розбирати такі храми, заборонити причтам продавати, обмінювати та спалювати старовинне начиння. У 1915 р. між Київським товариством охорони пам'яток та Імператорською археологічною комісією назрів конфлікт, викликаний тим, що остання не давала можливості довести до логічного кінця розкопки церкви Св.Георгія на території садиби Софійського митрополичого дому і встановити на цьому місці пам'ятний знак коштом Київської митрополії. У відповідь на таке принизливе ставлення розпорядчий комітет підготував лист у Санкт-Петербург, в якому йшлося про те, що керівна роль у цій справі могла би залишатися на боці представника комісії, однак це несумісне з достоїнством наукової структури в Києві. Тому він вважав необхідним нагадати ІАК, що ініціатива організації у цьому місті товариства охорони пам'яток належить особам високої компетенції в різних галузях архітектури, історії й мистецтва та що з часом його склад розширився; воно тепер має у своїх лавах академіків, професорів, учених

²⁷ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.191.

²⁸ Там само. – Спр.46. – Арк.19; Спр.58. – Арк.31.

і осіб, відомих своєю діяльністю в указаних галузях. Ця обставина давала гарантії, що робота товариства з охорони пам'яток може виконуватися на належному науковому рівні, у всякому разі не поступаючись аналогічній функції археологічної комісії. Відтак комітет уважав своєчасним обговорити питання про особливу важливість історичних та художніх старожитностей саме в Києві, як уже відкритих, так і тих, що підлягають відкриттю й науковому обстеженню. Він підкреслював, що надзвичайні темпи будівництва у місті загрожують знищенням пам'яток без постійного нагляду за ними компетентної установи, котра, своєю чергою, має і може бути тільки місцевою через багато умов та, зокрема, більшу обізнаність її співробітників. Тому для задовільного вирішення питання необхідно надати Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва повноваження відділення ІАК із самостійним колом діяльності. Це призведе до більшої продуктивності досліджень, «чого сама комісія за обширністю та різноманітністю її робіт наявним своїм складом, наскільки б він компетентним і працездатним не був, досягнути не може»²⁹. Далі у листі до ІАК зауважувалося, що, як показав досвід, відрядження нею в деяких випадках окремих осіб не завжди досягало мети через різного роду випадковості, від котрих діяльність місцевої організації не може залежати³⁰. Зрозуміло, що, незважаючи на всі обґрунтовані звернення Київського товариства охорони пам'яток, в умовах Російської імперії воно не мало ніяких перспектив для самостійного вирішення питань охорони старожитностей в Україні.

На початку ХХ ст. у Російській імперії не існувало ані системи відповідних органів, ані закону про охорону пам'яток історії й культури. Церковні старожитності підлягали опіці власної адміністрації, починаючи від Святійшого Синоду. Археологічною та світською архітектурною спадщиною займалась ІАК (питання збереження культурних цінностей вирішувалися нею спільно з Академією мистецтв); відповідальність за охорону пам'яток було покладено на МВС. Московське археологічне товариство, що з'явилося в 1864 р., розгорнуло широкомасштабну дослідницьку діяльність, поставивши своїм завданням створити чітку систему виявлення, вивчення й збереження старожитностей у державі. Вже в 1869 р. воно виступило з «Проектом положення про охорону стародавніх пам'яток», ініціювало скликання Всеросійських археологічних з'їздів. З 1870 р. при Московському археологічному товаристві діяла комісія зі збереження стародавніх пам'яток, яку очолювала П.Уварова. Вона займалася питаннями реставрації, відбудови, обстеження пам'яток архітектури і старожитностей³¹.

Рух громадськості за збереження культурної спадщини та створення законодавчої бази для охорони її об'єктів упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. впливав на владні структури, котрі час від часу виступали з певними законодавчими ініціативами; однак вони докорінно не

²⁹ Там само. – Спр.33. – Арк.17.

³⁰ Там само. – Арк.7–16.

³¹ *Фролов А.И.* Московское археологическое общество и охрана памятников старины в до-революционной России // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – Москва, 1990. – С.78, 82–83.

змінювали стан справ у цій галузі. Не залишались осторонь обговорення цих питань і місцеві історико-краєзнавчі організації. На загальних зборах Київського товариства 27 грудня 1911 р. з доповіддю «Проект закону про охорону стародавніх пам'яток» виступив його член Г.Павлуцький. Він, проаналізувавши історію збереження культурної спадщини в Російській імперії, вважав необачним порушувати питання матеріального права, оскільки у масі населення не було ясного розуміння важливості значення старожитностей, а також надавати інституту охоронних установ предметних та закінчених форм, тому що коло корисних людей у цій справі обмежене. На його думку, встановити спільні ознаки як основу характеристики поняття про стародавні пам'ятки, що підлягають охороні, навряд чи можливо. Єдиним шляхом є реєстрація або вивчення їх на місцях, класифікація й занесення у спеціальні реєстри у точному порядку, котрий мав би значення юридичного акта. Цінні об'єкти пропонувалося класифікувати за двома категоріями: 1) пам'ятки, які належать державі (різним відомствам й установам); 2) ті, що належать приватним особам. Церковні старожитності виділялися в особливу групу.

Учений констатував відсутність загальної планомірності та єдності дій різних місцевих археологічних товариств і необхідних повноважень у них. Він уважав, що міністерський проект у галузі охорони пам'яток зведено до централістичної організації, доведеної до крайніх меж. Учений звернув увагу й на суперечності закону: спочатку йдеться про довгу та плідотворну діяльність багатьох місцевих археологічних установ, котрі працювали абсолютно безкорисно, з любов'ю до науки і рідної старовини. Проект же знижував їх значення у справі охорони пам'яток. Такі поважні товариства, як Московське археологічне, Історичне Нестора-літописця, історико-філологічні при Новоросійському та Харківському університетах, Одеське історії й старожитностей, Ніжинське історико-філологічне, Церковно-археологічне при Київській духовній академії, Полтавський церковно-археологічний комітет, Товариство археології, історії й етнографії при Казанському університеті, Псковське археологічне, Російський історичний музей, Археологічний інститут у Санкт-Петербурзі, не кажучи про 27 архівних комісій, за пропонуванням законом мали відігравати підсобну роль, виконувати «чорну» роботу, і не могли бути самостійними. Навіть реєстрація повинна була здійснюватися за способом, указаним спеціальним комітетом та під його контролем. Таким чином, охорона пам'яток мала існувати лише в Санкт-Петербурзі.

Г.Павлуцький не підтримав і запропонований проектом закону поділ імперії на округи. Цю ідею ще у 1869 р., на II Археологічному з'їзді, висунув граф О.Уваров (він пропонував створити 5 округів, комісія 1876 р. – 17, «Положення про основні заходи охорони пам'яток», розроблене МВС 1904 р., – 15). Він заперечував й проти обмеження їх віку 1725 роком, тому що збереглося багато дуже цінних пам'яток XVIII ст. та першої чверті XIX ст. Учений запропонував перенести їх хронологічну межу на середину XIX ст.³²

³² Павлуцький Г.Г. Проект закона об охране древних памятников в России // Военно-исторический вестник. – 1912. – №1. – С.115–129.

Рада товариства 27 грудня 1911 р. ухвалила після доповіді Г.Павлуцького просити інші київські відповідні організації направити своїх членів для спільного обговорення проекту; після цього Київське товариство охорони пам'яток мало відіслати його в установленому порядку. Від останнього до комісії обрали О.Мердера (голова), І.Дьякова, А.Лободу, Г.Павлуцького і М.Стороженка. До неї ввійшли також представники товариств Несторалітописця, Київського старожитностей та мистецтв, Церковно-археологічного при Київській духовній академії, Київського відділу військово-історичного й Тимчасової комісії для розгляду давніх актів³³.

Московське археологічне товариство після одержання відгуків від інших організацій розробило законопроект, переданий Державній думі та Державній раді. Бюрократизм урядових структур, опір відомств і приватних власників пам'яток негативно впливали на створення законодавчої бази у галузі пам'яткоохоронної діяльності, особливо в умовах Першої світової війни. Лютнева революція 1917 р. поклала край спробам реформування системи охорони старожитностей у Російській імперії.

Досвід розробки правової бази з цього питання був використаний у добу Української революції. 11 січня 1918 р. рада Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтв України (ЦКОПСІМУ) обговорювала проект закону про охорону культурної спадщини, укладений М.Біляшівським, де було враховано пропозиції до відповідного законодавства, підготовлені як російськими, так і київськими вченими. 26 квітня 1918 р., після обговорення у громадських товариствах, проект було схвалено³⁴. ЦКОПСІМУ надавалися функції вищого пам'яткоохоронного органу, без дозволу котрого заборонялося проводити археологічні розкопки та порушувати цілісність відповідних об'єктів. Усі археологічні знахідки мали становити власність республіки й передаватися місцевим державним або громадським музеям, за згодою між ними. Аналогічний порядок визначався щодо реставрації та перебудови, а також знесення пам'яток архітектури будь-якої форми власності. У цьому законопроекті віданню комітету підлягали й церковні об'єкти. Також тільки з його дозволу можна було вивозити за кордон старожитності. Однак структура органів охорони пам'яток тоді не була визначена остаточно, як і матеріальне забезпечення справи збереження культурної спадщини та відповідальність за порушення закону³⁵.

Таким чином, усі спроби домогтися від уряду Російської імперії ухвалення законопроектів про охорону пам'яток успіхом не увінчалися. Відсутність єдиної й відрегульованої нормативної бази в галузі охорони культурної спадщини та недостатнє фінансування пам'яткоохоронної діяльності, недооцінка потенціалу місцевих наукових і краєзнавчих громадських

³³ ЦДІАК України. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.24; Спр.3. – Арк.43, 45, 47; Спр.40. – Арк.21.

³⁴ Матяш І. Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: особи, події, здобутки // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 1998. – С.13; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч.1: 1917 р. – середина 20-х років. – К., 1995. – С.30–31, 46; Його ж. Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради // Укр. іст. журн. – 1993. – №10. – С.110–112, 115.

³⁵ Нестуля О. Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради. – С.115.

структур, негативне ставлення до національно-культурних ініціатив гальмували розвиток справи, але зупинити її становлення з огляду на соціальну потребу у ній суспільства вже не могли. Зазначене чи не найбільше торкалося України з її невичерпним історико-культурним потенціалом, традиціями й національною свідомістю народу.

Отже, головними проблемами в справі охорони культурної спадщини всіх видів і типів, котрі вимагали негайного вирішення, були такі: 1) ухвалення пам'яткоохоронного законодавства; 2) створення системи відповідної мережі спеціальних установ і структур, об'єднаних центральним органом; 3) надання місцевим організаціям офіційних повноважень з охорони пам'яток культури; 4) фінансове забезпечення цієї галузі; 5) складання загальнодержавного реєстру об'єктів; 6) передання під контроль офіційних структур усіх пам'яток незалежно від форми власності на них; 7) розробка теоретичних проблем пам'яткоохоронної роботи.

The article reviews questions of formation of memorial research and forming this sphere legal framework, leading social structures of Ukraine activity in this field in the beginning of XX century.

